

ran bir dostunun Ayzâb'daki vekiline, "Nâsır'a dilediği her şeyi benim hesabımdan ver" şeklinde bir açık ödeme emri çektirildiğine dair kaydettiği bilgi dostlar arasındaki güveni yansıtmaya açısından ilginçtir (a.g.e., I, 119-120). İslâm'ın doğuşundan sonraki birkaç yüzyıl içinde iktisadî ve ticarî hayatın canlanmasıyla beraber alacak veya borcun bir yerden başka yere naklini sağlayan sak ve süftece gibi araçların yaygınlık kazandığı ve cehbezlerin bunda önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır (bk. HAVÂLE; SÜFTECE).

Borç Senedi. Câhiliye döneminden beri kullanıldığı bilinen borç senetleri de (hüccetü'd-deyn, zikrû hak) sak adıyla anılmaktadır. Bunlara borcun miktarından başka şahitlerin adları ve vade yazılmaktadır. Borç senetleri kefilleri de içeriyorsa aynı zamanda kefâletnâme özelliği taşır. Birden fazla alacaklıya olan borçları ikrar eden senetlerin düzenlenmesi meşrû görülmüştür. *Mecelle*'de, "Mükâtebe muhâtabe gibidir" (md. 69) ve, "Kitâbetle yani yazı ile ikrar lisan ile ikrar gibidir" (md. 1606) maddelerinde belirtildiği üzere il-mühaber, mahkeme sicili, mektup ve ticarî defterlerle diğer hususi evrak vb. yazılı belgeler ikrar vasıtası olarak kabul edilmektedir (md. 1606-1612). Kadı yetimin parasını borç senedi düzenleyerek ikraz edebilir. Alacağın ayn karşılığında devri meselesi tartışmalıdır. İmam Züfer'e göre meselâ 1000 dirhemlik bir sakkin peşin 100 dinara satışı dirhemlerin akid meclisi dağılmadan teslim edilmemesi halinde câiz değildir. Şa'bî, üçüncü bir şahıs üzerindeki alacağı belgeleyen sak ile kumaş veya buğday gibi bir mal satın alınmasını (deyn ile aynın değiştirilmesini) garar, ilgili akdi de fâsid saymıştır; kabzettiği sak elinde telef olan satıcı onun nakdî karşılığını tahsil hakkına sahiptir. İbrâhim en-Nehaî sak ile mal mübadelesine cevaz verirken Süfyan es-Sevrî, sak sahibinin borçluya aynın satıcısının huzurunda borcunu ikrar ettirmesi şartıyla câiz olduğu kanaatinde dir.

Abbâsî Halifesi Me'mûn'un arşivinde, Abdülmuttalib b. Hâşim'in San'âlî bir Himyerî'den istendiğinde ödenecek 1000 yeni ölçek dirhemi tutarında alacağı olduğunu belgeleyen deri üzerine yazılı bir borç senedi bulunduğu rivayet edilmektedir. Sahâbîlerin kredi işlemlerinde toplamaları önemli yekûn tutan borç senetleri kullandıklarına dair çeşitli örnekler vardır (Kallek, s. 82). Kudâme b. Ca'fer, ilk dönemlere ait saklerde meblağ yazılırken -piyasada farklı dirhemler dolaştığı için- sikkenin ağırlı-

ğının da belirtildiğini, ancak buna standartlaşma sebebiyle kendi devrinde gerek kalmadığını söylemektedir (*el-Harâc*, s. 61). Borç senetleri zamanla çok yaygınlaşmıştır. Abbâsîler döneminde Basra, Kûfe ve Bağdatlı tâcirler devamlı olarak Mağrib'e mal sevk ediyor, orada düzenlenen şahitli saklerle muamele yapıyorlardı. İbn Havkal, Muhammed b. Ebû Sa'dûn adında Sicilmâse asıllı bir tâcir tarafından Evdeğuştulu (Merrâkeş) Ebû İshak İbrâhim b. Abdullah lehine düzenlenmiş ve şahitlerce onaylanmış 42.000 dinarlık bir borç senedi gördüğünü, Doğu İslâm topraklarında bu tutara ulaşan saklerin varlığını duyduğünü kaydetmektedir (*Şüretü'l-arz*, s. 61, 99, 100).

BİBLİYOGRAFYA :

el-Muvatta', "Büyüç", 43-44; Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Hüccce 'alâ ehli'l-Medîne* (nşr. Mehdi Hasan el-Kilânî), Beyrut 1403, II, 701; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef* (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut 1403/1983, VIII, 29, 108; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 349; VII, 120; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır* (Âmir), s. 166-167, 422; Belâzürî, *Fütûh* (Rıdvân), s. 217-218, 448-449; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 154-155; Taberî, *Târîh*, Beyrut 1407/1987, II, 3; III, 264; IV, 45, 623; V, 213; Tahâvî, *eş-Şürûtu's-sağire* (nşr. Ruhi Özcan), [baskı yeri ve tarihi yok], II, 559-562, 565-579; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 196, 214-215; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (Zebîdî), s. 35, 36, 56-57, 61, 338; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 61, 99, 100; Ebû Ali et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muḥâḍara* (nşr. Abbûd eş-Şâlicî), Beyrut 1391-93/1971-73, I, 41, 223; VIII, 35; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 7; Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, *Mefâtihu'l-ulûm*, Beyrut 1411/1991, s. 70; Şâbüştî, *ed-Deyârât* (nşr. C. Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 202; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 158; II, 80; III, 46-47, 119; Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *el-Vüzerâ'* (nşr. Hasan ez-Zeyn), Beyrut 1990, s. 45, 48, 139; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 68; İbn Abdülber en-Nemerî, *el-Temhid* (nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - M. Abdülkebir el-Bekrî), Mağrib 1387, XVI, 7; XXII, 85; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* (trc. Yahyâ el-Haşşâb), Beyrut 1983, I, 119-120, 146; Serahsî, *el-Mebsût*, XVI, 92-93; XVIII, 11, 20, 94, 17; XXI, 41; a.m.f., *el-İşlâh*, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rîfe), I, 358-359; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk* (Amrî), XXIII, 179-180; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebe'*, Beyrut 1411, I, 316, 331-332; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (nşr. Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1415, I, 12; III, 373; IV, 98; Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, I, 12; III, 373; Beyrut 1405/1985, XI, 276; Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâ'ik*, Bulak 1314, IV, 214; İbn Haldûn, *Târîh*, Beyrut 1984, I, 421-422; III, 24; İbn Hacer, *el-İşâbe* (Bicâvî), VI, 369; İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rîfe), III, 278; V, 209, 222, 239; VI, 249, 254; VII, 23; Buhûti, *Keşşafu'l-kınâf*, VI, 367-369; Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muvatta'ü'l-İlmâm Mâlik*, Beyrut 1407/1987, III, 369, 377-378; Mustafa es-Süyûtî, *Meṭalibü'ül'l-n-nuḥâ fi şerhi Ğāyeti'l-muntehâ*, Dimaşk 1380/1961, VI, 532, 544-546; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, III, 448, 465; IV, 413, 421; V, 329, 372, 437, 470; VI, 92; VII, 94; *Mecelle*, md. 69, 292, 1606-1612, 1814, 1821; Abdülazîz ed-

Dürî, *Târîhu'l-İrâkı'l-iktisâdî fi'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî*, Beyrut 1974, s. 170-171; Muhammed Hamîdullah, *el-Veşâ'iku's-siyâsiyye*, Beyrut 1405/1985, s. 258-259; Cengiz Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul 1997, s. 82-85; Hakki İsmâil İbrâhim, *Esvâku'l-Arabî't-ticariyye fi şibhi'l-Cezireti'l-Arabiyye*, Amman 1423/2002, s. 152-156; N. Levztion, "İbn Hawqal, the Cheque and Awdaghost", *JAfr.H*, IX/2 (1968), s. 223-233; "Şak", *Mu.F*, XXVII, 46-49.

CENGİZ KALLEK

Osmanlılar'da. Osmanlılar'da sak daha ziyade hukukî sahaya ait bir terim olmuştur. Bazı tanımlara göre sak, kadı tarafından dava konusu olan hadiseye ve bu husustaki hükmüne dair düzenlenen belgedir. Şer'î mahkemelerde sicil defterlerine kaydedilip taraflara verilen hüccet, i'âm, temessük vb. belgelerin yazılış usulü sakki-i şer'î diye bilinir (Uzunçarşılı, s. 116). Ebüssuûd Efendi'nin kadının hükmü bulunan ve bulunmayan sakler ayırımı da sak kavramının mahkemelerde düzenlenen hüccet ve i'lâmlar hakkında kullanıldığını gösterir. Mahmûd Hamza sicil, sak, hüccet, vesika, mahzar gibi kavramlar hakkında bilgi verirken hücceti "üzereinde kadının tasdik yazısı bulunan belge", sakki ise "tasdik yazısı bulunmayan belge" olarak tarif eder (*Risâle fi hâleli'l-meḥâdir ve's-sicillât*, s. 2). Süleyman Şeyhî, mürâfaa esnasında davacı ve davalının ifadelerini şer'a tatbik ederek yazmaya sak denildiğini belirtir. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde yazılan bazı eserlerde sak kavramının "tatbikat ve tatbikata dair numune" anlamında kullanıldığı görülür (Şevki, s. 5). Nitece olarak sak kavramının "mahkemelerde belgelerin yazılma işlemleri ve belgelerin yazılma usulü" mânasına geldiği gibi mahkemelerde yazılan i'âm, hüccet ve belgeler için de kullanıldığı söylenebilir. Ancak teknik anlamda sakkin mahkemelerde yazılıp kadının tasdik yazısını içermeyen belge olduğu anlaşılar. Bu tür belgelerin bir araya getirilmesi suretiyle oluşturulan sak mecmuaları mahkemelerde belge düzenleyecek olanlar için kılavuz vazifesi görmektedir. Hâcibzâde, bu belgeler ve bunların yazılma usulünü konu edinen ilm-i sakke dair ayrıntılı bilgi verdiği eserinin mukaddimesinde bu ilmin şürût, kitâb, hüccet, vesika gibi çeşitli adlarını zikreder. Osmanlı öncesinde genellikle şürût kullanılırken Osmanlı döneminde bunun yerini sakkin aldığı söylenebilir. Hâcibzâde bu ilmin konusunu "mahzar ve sicillere yazılan şeylerden bahsetme", gayesini de "en güzel terkiplerle yazmayı öğretme" olarak belirtir (*Bidâatü'l-hükkâm*, vr. 2^a).

Sak Mecmuaları. Mahkemelerde kayda geçirilecek belgelerin önce kâtip tarafından müsveddesinin yazıldığı ve müsveddelerin kadı tarafından onaylanmasından sonra temize çekildiği bilinmekte, bu müsveddelerin kâtib, nâib ya da kadılar tarafından toplandığı sak mecmuası müelliflerinin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Müsveddeleri toplayanlardan bir kısmı, bunların arasından seçtikleri belgeleri temize çekerek bir araya getirmek suretiyle sak mecmuaları oluşturmuştur. Temize çekme işleminin basit bir tashihten ibaret olmadığı, konuyla ilgili fıkıh ve fetva kitaplarında yer alan hükümlerin gözden geçirildiği, daha önce yazılan sak mecmualarıyla mukayese edildiği ve ibarelerin yeniden ele alındığı yine müellifler tarafından belirtilmektedir. Sak mecmualarının önemini arttıran bir diğer husus, bunları meydana getirenlerin uzun yıllar mahkemelerde görev yapmış ilim ehli kimseler olması ve bu mecmuaların genellikle daha üst rütbeye sahip ilmiye mensupları tarafından tashih edilmesidir. Mecmualarda yer alan saklerde formüle edilmiş ifadelerin belli bir sıraya göre dizildiği dikkati çeker. Bu durumun herhangi bir şeyin atlanmasını önlediği ve yazılan müsveddeleri onaylamak üzere okuyan kadının en ufak bir eksikliği farketmesini sağladığı düşünülebilir. Ayrıca bunun farklı mahkemelerde kayda geçirilen belgeler arasında hukuk dili ve hukukî yaklaşım açısından birlik sağladığı da söylenebilir (İpşirli, s. 161-162). Tesbit edilebilen XVI. yüzyıl ortalarına ait sak mecmualarında yer alan saklerin tamamının Arapça olmasına karşılık aynı yüzyılın sonlarına doğru bir kısmı Arapça, bir kısmı Türkçe saklerden oluşan eserlerle karşılaşılabilir. XVII. yüzyılın başlarında büyük çoğunluğunun, sonrasında ise artık tamamının Türkçe yazıldığı görülür.

Osmanlı döneminde yazılan fetva kitaplarında önemli ölçüde fıkıh eserlerinde yer alan tasnifler geçerli olmakla birlikte sak mecmualarında genellikle bu tasnife uyulmadığı, sak mecmualarının kendi aralarında bile tasnif yönünden her zaman birbirine benzemediği dikkati çeker. Özellikle XVI. yüzyıl ve XVII. yüzyıl başlarına ait olanlarda birbirine yakın konuların tek bir bölüm altında toplandığı görülür. Daha son-

raki dönemlerde ise tıpkı fıkıh ve fetva kitaplarında olduğu gibi her bir konu ayrı bir bölümde ele alınmıştır. Sak mecmualarının fetva kitaplarıyla paralellik arzeden bir yönü de bilhassa son devirlerde yazılan bazı mecmualarda nakillere yer verilmesidir.

XVI. yüzyılda kaleme alınan mecmualar önemli ölçüde hüccetlerden oluşmakta, bunun yanı sıra i'âm ve nakiller de bulunmaktadır. XVII. yüzyılın başlarından itibaren hüccet, i'âm ve nakillerin yanı sıra mâruz, mürâsele, tevcîh-i cihât, mahzar, tezkire gibi belgelere rastlanır. Aslında bir belge çeşidi olmayıp belgelerin içinde yer alan kısımlardan olan dîbâce, elkâb ve imzalara da bazı mecmualarda müstakil olarak yer verilmiştir. XVI. yüzyılda büyük çoğunlukla kısa hüccetlerden oluşan eserler XVII. yüzyılda yerlerini uzun i'âmlardan oluşan eserlere bırakmıştır. Bu yüzyıldan sonra sak mecmualarında genellikle i'âmlar daha fazla yer almaya başlamıştır. Dikkat çeken bir diğer husus sak mecmualarında mevcut belgelerin XVI. yüzyıldan itibaren uzatılmasıdır. İlk uzatmanın Arapça'dan Türkçe'ye geçişte ortaya çıktığı söylenebilir. Arapça'dan Türkçe'ye geçişte âdeti Arapça belgelerin tercümeleri verilirken zamanla Türkçe hukuk dilinde değişimler olduğu, yeni kavram ve terkiplerin ilâve edildiği, buna paralel olarak belgelerin biraz daha uzadığı görülmektedir.

Sak mecmualarının daha önce sicillere kaydedilen belgelerden oluşturulması zaman itibarıyla şer'iyye sicillerinden sonra geldiğini ortaya koyar. Fârûkî'nin sicillerde kaydedilen belgelerde üslup, terkip ve tertip açısından İstanbul'dan taşraya, büyük şehirlerden küçük şehirlere doğru yayılan bir modelden söz edilebileceği şeklindeki tesbiti de (*Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, s. 208) göz önünde bulundurularak İstanbul, Bursa ve Edirne gibi şehirlerde kadı ve kâtiplerin katkılarıyla Türkçe hukuk dilinin oluşup gelişmesine paralel biçimde sicillere kaydedilen belgelerde meydana gelen değişimlerin zamanla önce sak mecmualarına ve bu mecmualar vasıtasıyla taşra ve küçük şehirlere yayıldığı söylenebilir.

Belli başlı sak mecmuaları şunlardır: XVI. yüzyıl: Ebüssuûd Efendi, *Biðâ'atü'l-kâdî*

li-ihtiyâcihi fi'l-müstakbel ve'l-mâzî; Pîr Mehmed b. Müsâ b. Mehmed el-Bursevî, *Biðâ'atü'l-kâdî li-ihtiyâcihi ileyh fi'l-müstakbel ve'l-mâzî*; Hamza Karahisârî, *Mühimmâtü'l-kuðât li-ihtiyâcîhim ileyh fi külli'l-mühimmât*; Dervîş Mehmed b. Mevlânâ Eflâton, *Şakk-i Dervîş Mehmed*. XVII. yüzyıl: Baldırzâde Mehmed Efendi, *Sakk-i Baldırzâde (Kitâbü's-Sak, Sukûk)*; Mehmed b. Dervîş Mehmed es-Sânî el-Edirnevî, *Sakk-i Sâni-i Edirnevî*; Mustafa b. Şeyh Mehmed, *Ravzatü'l-kudât fi'l-mehâdiri ve's-sicillât*; Hâcibzâde Muhammed b. Mustafa b. Mahmûd el-İstanbulî, *Bidâatü'l-hükkâm fi ihkâmî'l-ahkâm*; Hızır b. Osman, *Sakk-i Hızır*. XVIII. yüzyıl: Mehmed b. Abdullah Mûsâzâde, *Tuhfetü'l-kitâb*; Şânizâde Mehmed Ataullah'ın babası Hacı Mehmed Sâdık Efendi, *Bedâiyyu's-sukûk*; Debbagzâde Nûman Efendi, *Tuhfetü's-sukûk*. XIX. yüzyıl: Çavuşzâde Mehmed Aziz, *Dürrü's-sukûk*; Yûsuf Ziyâeddin b. Hac Ya'kûb b. Ali el-İstanbulî, *Câmiu envârî's-sukûk ve lâmiu'z-zîyâi li-zevî's-ş-şukûk*. Büyük çoğunluğu yazma halinde olan bu eserlerin sadece son dört tanesi Osmanlı döneminde basılmıştır (daha geniş bilgi için bk. Kaya, III/5 [2005], s. 379-416).

BİBLİYOGRAFYA :

Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *el-Vüzerâ'* (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Kahire 1958, s. 257; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Kahire 1303, VII, 13; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, X, 299; Hâcibzâde Muhammed b. Mustafa, *Bidâatü'l-hükkâm*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2341, vr. 2; Mahmûd Hamza, *Risâle fi halelî'l-mehâdir ve's-sicillât*, Dimaşk 1303, s. 2; Şevki, *Sakk-i Adli Hukukî*, İstanbul 1327, s. 5; Abdülazîz ed-Dürî, *Târîhu'l-İrâkî'l-İktisâdî fi'l-karnî'r-râbî'l-hicrî*, Bağdad 1948, s. 177-178; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 116; Bilmen, *Kamus*², VIII, 205; Celal Yeniceri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984, s. 127-129, 146-148; Suraiya Faroqhi, "Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Kadı Sicillerinde Kaydolunan Ev Satışlarıyla İlgili Belgelerin Şekil Açısından Değişimi", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri: 30 Nisan - 2 Mayıs Bildirileri*, İstanbul 1988, s. 203-208; Mehmet İpşirli, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'iyye Sicilleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28-29 Mayıs 1990: *Bildiriler*, İstanbul 1991, s. 161-162; Halit Ünal, "Şurut-Sukuk: İslâm Hukukunda Belge Tanzimi", *Diyanet Dergisi*, XII/3, Ankara 1986, s. 24-31; Süleyman Kaya, "Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5, İstanbul 2005, s. 379-416; C. E. Bosworth, "Şakk", *El² Suppl.*, s. 699.

SÜLEYMAN KAYA